

प्रकरण : ५

सांगोला तालुक्यातील रोजगाव
हमी योजनेचा टीकात्मक अभ्यास

सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजनेचा टीकात्मक अभ्यास

प्रस्तावना :-

सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजनेचा अभ्यास करण्यासाठी लोटेवाडी, कटफळ आणि इटकी या तीन गावांची निवड करण्यात आली. हा अभ्यास करण्यासाठी प्रश्नावली, सहभागी, निरीक्षण, सर्वेक्षण या संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला. यामध्ये रोहयो मजूर, शेतकरी, सरपंच आणि अमंलबजावणी अधिकारी यांच्या मुलाखती घेऊन अभ्यास केला. यामध्ये रोहयो मजूरांच्या समस्या, शेतकरी, सरपंच, अमंलबजावणी अधिकारी यांचे रोहयोविषयीची मते जाणून घेतली रोजगार हमी योजना सिध्दांत आणि व्यवहार, रोहयो अमंलबजावणीमधील त्रुटी, रोहयोमधील भ्रष्टाचार या गोष्टींचा अभ्यास केला.

सांगोला तालुक्यातील सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

सांगोला तालुक्यात प्रामुख्याने हिंदू व मुस्लीम या दोन धर्माचे लोक मध्ययुगीन काळापासून राहत असून मुस्लीम समाजातील लोक व्यापार, लहान-लहान व्यवसाय, शेती आणि नोकरी करणारे आहेत. सर्वच दृष्टीने तो समाज मागासलेला आहे. हिंदू समाजाचे बहुसंख्य लोक असले तरी तो समाज वर्ण जाती-उपजातीत विभागलेला आहे. सांगोला तालुक्यात मोठ्या संख्येने धनगर जातीचे लोक आहेत. याशिवाय मराठा, ब्राम्हण, माळी, साळी, लिंगायत, अनुसूचित जाती-जमातीचे लोक आहेत. याशिवाय कोष्टी, लोणारी, यलमार ह्या जातीचे लोक आहेत. सांगोला तालुक्यात अठरा पगड जातीचे लोक तालुकाभर विखुरलेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीनंतर येथील दलित समाजाने पूर्वापार हलक्या दर्जाची कामे करण्याचे सोडून दिले आहे. आता हा समाज संघटित व जागृत होत आहे. सांगोल्याच्या या संमिश्र समाजामुळे त्यास राजकीय, सामाजिक जीवनाला काही वैशिष्ट्ये प्राप्त झाली आहेत.

बहुजन समाजाला उच्च वर्णीयांच्या गुलामगिरीतून नुकत करण्यासाठी म. ज्योतीराव फुले यांनी सुरू केलेल्या चळवळीचे लोणही सांगोल्यात पोहचले होते. येथील सरदार शामराव लिगाडे यांच्यावर कोल्हापूरच्या राजर्षी शाहू महाराजांच्या विचारांचा प्रभाव पडला होता.

शाहू महाराजांच्या विचाराने प्रभावीत होऊन सरदार शामराव लिगाडे यांनी सांगोला परिसरात (सत्यशोधकीय) चळवळ सुरू केली. पुरोहित वर्गाचे वर्चस्व धार्मिक आणि सामाजिक गुलामगिरी, सावकारी

या शोषणात भरडला जात असलेल्या बहुजन समाजाला मुक्त करण्यासाठी या चळवळीने प्रयत्न केले. शोषणाचे स्वरूप लोकमानस ला समजावून दिल्यामुळे या चळवळीला सांगोला तालुक्यात लोकमानसाचा चांगलाच पाठिंबा मिळाला. त्यांनी जलशाच्या माध्यमातून खेड्यापाड्यात विचारांचा प्रचार व प्रसार केला. या चळवळीने अन्याय करणाऱ्या पुरोहित वर्गात व सावकारांत दहशत बसवेली.

सत्यशोधकीय चळवळीचे लोण सांगोल्यातच नव्हे तर सोलापूर जिल्ह्यात पसरले. त्यांनी केलेल्या कार्यामुळे सामाजिक चळवळीच्या बाबतीत एक वेळ सातारा जिल्हा परवडेल पण सोलापूर जिल्हा नको असा शेर “केसरी” या वर्तमानपत्राने मारला होता. महाराष्ट्र पातळीवरील केशवराव जेधे, दिनकरराव जवळकर, भास्करराव जाधव, बागडे वकील, कर्मवीर भाऊराव पाटील इ. नेते मंडळी सांगोल्यात येऊन गेली होती.

१९२२ साली कडलास येथे सत्यशोधकीय चळवळीची भव्य परिषद भरली होती. १९२७ साली वाटंबरे येथे दुसरी परिषद शामराव लिगाडे यांच्या अध्यक्षतेखाली व दिनकरराव जवळकर यांच्या उपस्थितीत पार पडली.

या चळवळीने बहुजन समाजात अन्यायाविरुद्ध जागृती केली. लिगाडे यांना ग्रामीण भागात लोकांचा पाठिंबा असल्याने ते जिल्हा लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष व मुंबई असेम्बलीचे सदस्यही झाले. या चळवळीने सरदार शामराव लिगाडेच्या रूपाने सोलापूर जिल्ह्यातील पहिले ग्रामीण नेतृत्व निर्माण झाले. त्यांच्यामुळे सांगोला तालुक्यात शेतकरी कामगार पक्षाची पार्श्वभूमी तयार झाली.^१

सांगोला तालुक्यातील राजकीय चळवळीची वैशिष्टे

स्वातंत्र्यानंतर राजकीय वाटचालीत काँग्रेस व शेतकरी कामगार पक्षाचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते. सांगोला तालुका हा विधानसभेचा मतदारसंघ आहे. त्यामुळे राजकीय पक्ष, त्यांच्या संघटना आणि कार्य याचा विचार सांगोला तालुक्याच्या पातळीवर करणे आवश्यक ठरते. १० ऑक्टोबर १९४७ रोजी कडलास येथे आयोजित तालुका शेतकरी परिषदेला तत्कालीन मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर, गृहमंत्री मोरराजी देसाई व श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी मार्गदर्शन केले. १९४८ साली बहुजन समाजवादी पक्षही कार्यरत होता. या पक्षाच्या केशवराव जेधे, क्रांतीसिंह नाना पाटील इ. नेत्यांनी तालुक्याचा दौरा करून स्वातंत्र्यानंतर देशाची सत्ता शेतकरी, कामगारांच्या हाती आली पाहिजे अशी भूमिका मांडली.

१९४८ साली बहुजन समाजातील केशवराव मोरे, तुळशीदास जाधव, दाजीबा देसाई, उध्वराव

पाटील इ. नेत्यांनी एकत्र येऊन शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना केली. १९५१ साली सांगोल्यात शेकापच्या शाखेची स्थापना झाली. त्यावेळी या पक्षात सत्यशोधकीय चळवळीतील जवळजवळ सर्व कार्यकर्ते सामील झालेले होते. या पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून मा. भिमराव बापूसाहेब चव्हाण व सेक्रेटरी म्हणून आप्पासाहेब बळवंतराव पाटील यांची निवड झाली होती. या पक्षाची विचारसरणी जनतेला समजावून सांगण्यासाठी ३१ डिसेंबर १९५१ रोजी शंकरराव मोरे यांनी सांगोला तालुक्याचा दौरा केला. सांगोला महूद, जवळा या ठिकाणी त्यांच्या जाहीर सभा झाल्या.

१९६२ मध्ये यशवंतराव चव्हाणांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्षाने महाराष्ट्रात चांगलीच पकड घेतली परंतु १९६२ च्या काळात सांगोला तालुक्यात मात्र शेकापचे भाई गणपतराव देशमुख हे नवे नेतृत्व उदयाला आले व ते आमदार म्हणून निवडून ही आले. या काळात पंचायत समितीच्या निवडणुका होऊन काँग्रेसचे मा. संभाजीराव शेडे हे सभापती झाले. त्यांनी विकासात्मक दृष्टीने चांगले कार्य केले. नंतरच्या काळात तालुका पातळीवर काँग्रेसचे निष्क्रीय नेतृत्व, अंतर्गत दुफळी आणि विधायक कार्याचा अभाव यामुळे काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव कमि होऊ लागला. याऊलट शेकापने बुद्धिहाळ तलावाखाली गेलेल्या जमिनीची शेतकऱ्यांना योग्य किंमत मिळावी म्हणून आमदार भाई राऊळ यांच्या नेतृत्वाखाली भाई गणपतराव देशमुख व भाई सर्जेराव सगर यांनी चळवळ संघटित केली. शेतकऱ्यांना योग्य किंमत मिळवून दिली व त्याचे पुर्नवसन केले. निस्पृह नेतृत्व, लोकांच्या प्रश्नांची जाण आणि जनतेचा ठेवलेला सतत संपर्क यामुळे शेकापने सांगोला तालुक्याच्या राजकारणात आपले आसन स्थिर केले. शेकापने सांगोल्या सारख्या दुष्काळी भागाला वीर धरणाचे पाणी मिळावे म्हणून खासदार क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली सांगोला येथे भव्य पाणी परिषद भरविली. त्यास सर्व विरोधी पक्षानी पाटिंबा दिला. आमदार गणपतराव देशमुख यांनी विधानसभेत व विधानसभेबाहेर सांगोल्यातील दुष्काळी जनतेच्या प्रश्नाला वाचा फोडली. सांगोला तालुका म्हणजे दुष्काळी तालुका अशी प्रतिमा निर्माण केली. निर्दर्शने, मोर्चा काढून जनतेच्या प्रश्नाविषयी आवाज उठविला. १९७२ मध्ये काँग्रेसचे आमदार काकासाहेब साळुंखे यांनी वीर धरणाचे पाणी तालुक्यात मिळावे म्हणून प्रयत्न केले. १९७२ च्या दुष्काळात गणपतराव देशमुख व त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी रोहयो कामे अंमलात आणण्यासाठी मदत केली. शेतमजूांना संघटित करून शेकापने मोर्चे काढले व रोहयो कामे मिळवून दिली. १९७४ च्या पोटनिवडणुकीत गणपतराव देशमुख पुन्हा निवडून आले. नंतरच्या राजकारणात काँग्रेसला प्रभावी नेतृत्व न मिळाल्याने शेतकरी कामगार पक्षाने तालुक्याच्या राजकारणावर पकड घट्ट केली.^१

१९७२ साली दुष्काळी भागाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला. अवर्षणप्रवण क्षेत्राला सहानुभूतीने विकास कार्याचा जादा वाटा मिळू लागला. १९७७ साली देशातील आणीबाणीच्या काळात सांगोल्यात सभा होऊन सरकारवर टीका केल्याबद्दल श्री. उध्वराव पाटील, गणपतराव देशमुख, भाई सर्जेराव सगर यांना एक महिन्याची शिक्षा झाली. १९७८ साली पुलोद आघाडीच्या नंत्रीमंडळात आमदार गणपतराव देशमुख कॅबिनेट दर्जाचे कृषी व ग्रामीण विकास न्याय आणि कायदा खात्याचे मंत्री झाले. त्यांनी कार्यक्षमतेने खात्याचा कारभार केला. त्यानंतर १९९५ पर्यंत आमदार म्हणून गणपतराव देशमुख निर्विवाद बहुमताने निवडून आले. १९९९ साली विधानसभेवर निवडून आल्यानंतर आघाडी सरकारमध्ये ते रोजगार हमी योजना व पणन मंत्री झाले. सत्तेवर असताना एन्ॉन सारख्या प्रकल्पांना विरोध करून भांडवलदारी प्रवृत्ती विरुद्ध आवाज उठविला. पाटबंधारे प्रकल्प दुष्काळी भागात राबवले जावेत यासाठी मुख्यमंत्री व पाटबंधारे मंत्र्यांना सहकार्य करून योग्य दिशा दिली. योजना पूर्ण करण्यासाठी सत्ता व जनतेत सतत आवाज उठवला. पणनमंत्री असताना त्यांनी पणन खात्यात आमूलाग्र बदल घडवून आणला. फळांवर प्रक्रिया होऊन निर्यातीला चालना मिळावी म्हणून त्यांनी केंद्रीय मंत्री मा. नितिशकुमार व शरदपवार यांच्या नेतृत्वाखाली एरवतपूर येथे शेतकरी मेळावा घेतला. त्यातून डाळिंब प्रक्रिया उद्योगाने आकार घेतला. सन २००४ च्या सार्वजनिक निवडणुकीत गणपतराव देशमुख यांनी शहाजीबापू पाटील यांचा २०,००० मतांनी पराभव करून पुन्हा निवडून आले. १९७२ व १९९५ चा अपवाद वगळता त्यांनी सतत चाळीस वर्षे सांगोला मतदार संघातून येथील जनतेचे प्रतिनिधित्व केले. १९६२ ते २००६ पर्यंत त्यांनी विधानसभेमध्ये लोकप्रतिनिधी कसा असावा याचा आदर्श वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून संपूर्ण महाराष्ट्राला घालून दिला. एवढेच नव्हेतर एकाच पक्षातून व मतदार संघातून दीर्घकाळ प्रतिनिधित्व केलेले व प्रदिर्घ अनुभवाचे असलेले ते एकमेव लोकनेते असतील. १९७८ मध्ये कृषी मंत्री असताना शेतकरी सततच्या दुष्काळामुळे कर्जबाजारी होतोय कर्जे काढून शेतकरी अडचणीत आला आहे. याचा त्यांनी अभ्यास करून शेतकऱ्याची ५० टक्के कर्जे माफ करणारे ते एकमेव कृषीमंत्री होते. कृषीखात्यातील 'पाणी आडवा, पाणी जिरवा' ही योजना अमंलात आणली. त्यामुळे बंडिंगची भरपूर कामे झाली. परंतु सरकारने बंडिंगचा खर्च शेतकऱ्याच्या ७/१२ उतान्यावर चढवला. देशमुखसाहेबांच्या अभ्यासू दृष्टीतून ही बाब सुटली नाही. त्यांनी बंडिंगची १२७ कोटीची कर्जेमाफ करून त्यातून शेतकरी मुक्त केला. त्यावेळी शेतकऱ्यांनी देशमुखसाहेबांचे आभार मानले.

शेतकऱ्यांच्या हिताचे निर्णय घेताना शेतकऱ्यांच्या शेतीला पाणी मिळाल्याशिवाय ते सुधारणार नाहीत

म्हणून मा. गणपतराव देशमुख यांनी तात्कालीन मुख्यमंत्री कै. वसंतदादा पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्ताध्याऱ्यांना बरोबर घेऊन पाणी परिषदा घेतल्या व त्यांच्या अमंलबजावणीसाठी आवाज उठविला. एवढ्यावर न थांबता शेतकऱ्यांमध्ये जागृती करून मोठी आंदोलने उभी केली. तालुक्यात असंख्य बंधारे, तलाव बांधून पावसाचा थेंब अन् थेंब अडविण्याचे काम केले.

शेतकऱ्यांसाठी कामे करताना भूमिहीनांना रोजगार मिळावा म्हणून रोजगार हमीचा कायदा करण्यासाठी परिश्रम घेतले. शेतकऱ्यांना पाणी व भूमिहीनांना रोजगार हा मंत्र शासनामार्फत राबवून त्यांनी सामाजिक न्याय व विकासाची सांगड घातली.

गरीब शेतकऱ्यास त्याच्या शेतात राबूनच विकास साधता यावा, यासाठी पडीक माळराने लागवडी खाली आणून त्यांनी रोजगार हमी योजनेतून फळबाग लागवड हा विकासमंत्र राज्यातील दुष्काळी भागास दिला. १० ते १५ वर्षात त्याचा परिणाम दिसू लागला. स्वतःच्या शेतातील रोजगारातूनच मोठ्या प्रमाणात बोरे व डाळिंबाची लागवड झाली आणि इतर राज्यातील शेतकऱ्यांनी आदर्श घ्यावा असा शेतकरी गणपतराव देशमुखांनी सांगोल्यासारख्या दुष्काळी भागात उभा केला. दुष्काळी भागाला शेतीसाठी पाणी मिळण्यासाठी १९९७ साली त्यावेळेचे मुख्यमंत्री मा. मनोहर जोशी यांनी गणपतराव देशमुख यांना बरोबर घेऊन कृष्णा खोरे शेअर्स खरेदीचा शुभारंभ आटपाडी येथे केला. दुष्काळी भागाला पाणी मिळविण्यासाठी दरवर्षी आटपाडी येथे २६ जुलैला भव्य पाणी परिषद आयोजित केली जाते. सहकार्यांचा हात देऊन व काम होत नसल्यास आंदोलने करून जनतेचे प्रश्न सोडवण्याचा त्यांनी सतत प्रयत्न केला.

जिल्ह्याच्या विकासात व राजकारणात विरोधासाठी विरोध न करता सहकार चळवळ ही शेतकऱ्यांच्या विकासाची चळवळ आहे म्हणून त्यामध्ये राजकारण न करता सर्वपक्षीय नेत्यांबरोबर सहकारी संस्थात अनेक वर्षे ते सहमतीचे राजकारण करताना दिसतात. सहकार चळवळ निस्पक्ष व शेतकऱ्यांच्या हिताची असावी हा विचार त्यांनी कृतीतून संपूर्ण महाराष्ट्राला दिला. महिलांना त्यांच्या हक्काची जाणीव होऊन विकासात त्यांना समाविष्ट केले पाहिजे. त्यासाठी फक्त कायदे करण्यापेक्षा काम देऊन प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी त्यांनी महिला वस्त्रेद्योग गिरणीची उभारणी सुरू केली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली महिला सूतगिरणीचे काम पूर्ण झाले आहे. मा. आमदार गणपतराव देशमुख यांनी शेतमजुरांच्या हृदयात स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. रोजगार हमी योजनेचा एक अभ्यासू व्यक्ती म्हणून ओखळले जाते.^३

रोजगार हमी योजना सिध्दांत आणि व्यवहार

महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेमध्ये “मागेल त्याला काम” या तत्वानुसार श्रमप्रधान रोजगार पुरविणे. ज्यांना कामाची गरज आहे व श्रमिक काम करण्याची तयारी आहे परंतु त्यांना स्वतःहून काम मिळत नाही. अशा ग्रामीण भागातील अकुशल लोकांना लाभदायक व उत्पादक मंजूर कामावर रोजगार देणे हा रोहयोचा मुख्य हेतू आहे. “काम करण्याचा हक्क” प्राप्त झालेल्या रोजगार हमी योजनेत मात्र व्यवहारात रोहयो कामाची इच्छा असणाऱ्या गरिबमजूर, वृद्धांना, स्त्रियांना कामावर घेण्याचे टाळले जाते किंवा काम कमि असल्याची कारणे सांगितली जातात. यावरून रोजगार हमी योजनेच्या मूळ उद्दीष्टांची पूर्तता होत नसल्याचे दिसते.

रोजगार हमी कायद्यात रोहयोवर काम करणाऱ्या नजुरांना सोई-सुविधा पुरविण्याची तरतूद आहे. त्यामध्ये रोहयो मजुरांना पिण्याचे पाणी, विश्रांतीसाठी शेड बांधणे, लहान मुले सांभाळण्यासाठी पाळणागृहे, प्रथमोपचार, जखमींना वैद्यकीय मदत, स्त्रियांना प्रसूती काळातील सुविधा, कुटुंबनियोजनासाठी पगारी रजा, छावण्या, प्रवासभत्ता, बेरोजगारभत्ता, रोहयो कामावर मजुरांना हत्यारे व अवजारे यांचा पुरवठा, या सोई-सुविधांमध्ये पिण्याचे पाणी, विश्रांतीसाठी सावलीची व्यवस्था ह्या दोन सोई-सुविधा व्यतिरिक्त कोणत्याही सोई-सुविधांचा फायदा रोहयो मजुरांना होत नाही ही वस्तुस्थिती आहे.*

रोहयो कामाच्या ठिकाणी दर-फलक कामाच्या जागी सर्वांना सहज दिसेल अशाप्रकारे लावला पाहिजे. मजुरीचे दर, कामाचे मोजमाप दरासह स्पष्टपणे लिहिणे आवश्यक आहे. परंतु अशा प्रकारचा दरफलक कामावर दिसत नाही. रोजगार हमी योजनेच्या कामावर जेसीबी सारख्या मोठ्या यंत्राचा वापर करण्यास सक्त मनाई आहे. तसेच अकुशल कामे ही ५१% असली पाहिजेत अशा प्रकारची तरतूद असताना शेततळ्यासारखे कामे यंत्राने केल्याचे उघडकीस आले आहे.

रोजगार हमी योजना कायद्यात स्त्री आणि पुरुष यांना समान वेतनाची तरतूद असली तरी प्रत्यक्षात पुरुषांनाच जास्त वेतन मिळत असल्याचे दिसून येते. रोजगार हमी योजना कामावरील मजुरांचे वेतन हे पंधरा दिवसात देण्याची तरतूद आहे. परंतु हे वेतन महिना ते दीड महिना मिळत नसल्याचीही तक्रार सांगण्यात आली.

रोजगार हमी योजनेवर दुष्काळ किंवा टंचाई परिस्थितीमध्ये रोहयो मजुरांना पैशाच्या मोबदल्याबरोबर धान्य देण्याची सोय करण्यात येते. यामध्ये रोहयो मजुरांव्यतिरिक्त धान्य विकण्यास मनाई असताना शासकीय

कर्मचाऱ्यांच्या संगनमताने परस्पर त्यांची विक्री केली जाते.

रोजगार हमी योजनेच्या कामामुळे भूविकास व उत्पादक सार्वजनिक कामे पूर्ण करण्याच्या तरतूदींची अमंलबजावणी होऊन त्याचा फायदा त्या भागातील शेतकरी यांना होऊन पाणलोट क्षेत्र वाढले असल्याचे दिसते. भूजल पातळी वाढण्यास मदत झाली आहे. रोजगार हमी योजनेच्या कामामुळे रस्ते, बंधारे यांच्या शासकीय योजना पूर्ण झाल्या आहेत.

रोजगार हमी योजना ही श्रीमंतांच्या पैशातून गरिबांसाठी राबविली जाणारी योजना आहे. नोकरदारांना व्यवसाय कर, मोठे शेतकरी, व्यापारी यांच्यावरील कर व त्यामध्ये सरकारी पैशाची भर घालून रोहयो फंड जमा केला जातो. या रोहयो पैशाची अमंलबजावणी व्यवस्थित होत नसल्यामुळे त्याचा फायदा गरीब, गरजू घटकांना मिळेलच असे नाही. भ्रष्टाचाराचे प्रमाण रोजगार हमी योजनेतही वाढल्याचे दिसून येते.

रोजगार हमी योजनेचा उद्देश ग्रामीण लोकांना रोजगाराची हमी देवून दारिद्र्य निर्मुलन करणे हा होता.^५ परंतु या योजनेत दारिद्र्य निर्मुलन पूर्ण झाले नसले तरी काही प्रमाणात तरी कमी झाल्याचे दिसून येते. गावातील मजूरांना गावातच रोजगार पुरवून स्थलांतर थांबविणे हा असला तरी अजूनही पूर्णपणे स्थलांतर थांबले नसल्याचे दिसून येते. रोजगार हमी योजनेची कामे केल्यानंतर भूसंपादनाचा मोबदला देण्याची तरतूद असताना त्याबाबत अधिकारीवर्ग भूसंपादन मोबदला शेतकऱ्यांना वेळेवर मिळत नाही. रोहयोचे काम हे ५ कि.मी. आत मजूरांना काम देण्याची तरतूद आहे. रोहयोचे काम दुसऱ्या गावात किंवा ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतरावर काम दिल्यास प्रवास भत्ता देण्याची तरतूद आहे. या तीन गावामध्ये गावातच रोहयो कामे उपलब्ध करून दिल्याचे दिसून आले. रोजगार हमी कामावर ओळखपत्र नसतानाही मजूरांना कामावर घेण्याची तरतूद आहे. ह्याची अमंलबजावणी झाल्याचे दिसून आले. रोहयोवरील काम हे गटांद्वारे करण्याची पध्दत आहे. ही पध्दत येथेही दिसून येते. रोजगार हमी योजनेमध्ये कामाची मागणी केल्यापासून १५ दिवसांत काम देण्याची तरतूद आहे. परंतु ह्या तरतूदींची अमंलबजावणी होत नसल्याचे दिसते. दुष्काळ किंवा टंचाई परिस्थितीमध्ये कामाची उपलब्धता कमी असल्यास सर्व मागणी करणाऱ्या मजूरांना काम मिळेलच असे नाही.^६ सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजना अभ्यासावरून रोजगार हमी योजना कायद्यातील सर्व तरतूदींची अमंलबजावणी होत नसल्याचे दिसते. रोहयोच्या सर्व सुविधांचा मजूरांना उपभोग घेता येत नाही. त्यामुळे रोजगार हमी योजना सिध्दांत आणि व्यवहार यात फरक असल्याचे दिसून येते.

रोजगार हमी योजनेतील रोहयो मजूरांच्या समस्या

रोजगार हमी योजनेच्या अमंलबजावणीसंबंधी रोहयो मजूरांच्या समस्या :-

रोजगार हमी योजनेवर काम करणारे मजूर हे निरक्षर असल्यामुळे त्यांना रोहयो नियमांची माहिती नसल्यामुळे अमंलबजावणी कर्मचारी याचा गैर फायदा घेतात. रोहयोच्या कामावरील मजूरांचे दर १५ दिवसाला पगार वाटप करण्याची तरतूद असताना महिना ते दीडमहिना पर्यंत विलंब केला जातो. ह्याचा परिणाम रोहयो मजूरांच्या कौटुंबिक खर्चावर होतो. रोहयो मजूरांना टंचाई परिस्थितीमध्ये रोहयो कामे गरजेनुसार मिळत नाहीत. रोहयोच्या कामावर शासकीय नियमाप्रमाणे सर्व सोई-सुविधा मिळत नाहीत. रोहयोच्या कामामध्ये धान्यस्वरूप जो मोबदला दिला जातो तो नियमानुसार मिळत नाही. ह्यामध्ये गावातील धान्य वाटप करणारे कर्मचारी व शासकीय कर्मचारी यांच्या संगनमताने बाहेर परस्पर विक्री केली जाते. ह्यासंबंधी विचारणा केली असता धान्य कमी आल्याचे, शिल्लक नसल्याची कारणे दिली जातात. रोजगार हमी कामावर मिळणारी मजूरी ही वाढत्या महागाईप्रमाणे अत्यंत कमी आहे. त्यामध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे. रोजगार हमी कामावर स्त्री-पुरुष वेतन वाटप करताना शासकीय अधिकारी भेदभाव करतात. रोहयोची कामे यंत्राद्वारे करून रोहयो मजूरांचा “कामाचा हक्क” डावल्याचे दिसून येते. रोहयो कामावर जे भूमीहिन शेतमजूर काम करतात त्यांना अचानक काम करताना अपघात झाल्यास अमंलबजावणी कर्मचारी ही आपली जबाबदारी नसल्याचे सांगून मोकळे होतात. रोहयोची कामे कमी निघाल्यास ते प्रभावी गटानांच प्रथम दिली जातात. गरिब रोहयो मजूरांच्या गटाला (गंगला) कठीण, मुरूम प्रकारचे काम देवून त्याचा मोबदला हा इतरांप्रमाणे दिला जातो. रोहयो अमंलबजावणी कर्मचारी कामे वाटप करताना भेदभाव करतात.^७

सांगोला तालुक्यातील रोहयो अभ्यासाचे निष्कर्ष :-

सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजनेचा अभ्यास करण्यासाठी लोटेवाडी, कटफळ आणि इटकी या तीन गावांची निवड करण्यात आली असून या तीन गावातील अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, या गावातील रोहयो मजूरांच्या निरक्षरतेचे प्रमाणे हे सुमारे शे. ८०% आहे. रोहयो कामावर काम करणाऱ्या मजूरांपैकी धनगर समाजातील संख्या ही अधिक आहे. तेथे बहुतांश धनगर समाज असून तो शेती, नेंढपाळ, पशुपालन करतो. रोहयो कामावर या भागातील उच्चवर्गीय, पांढरपेश समाजातील वर्गाचे या कामातील प्रमाण नगण्य

आहे. रोहयो कामाचा फायदा मोठे शेतकरी यांना अधिक झाल्याचे दिसून येते. छोटे शेतकरी, भूमीहिन शेतमजूर यांना रोहयो कामाव्यतिरिक्त उत्पादक कामाच्या विकासासाठी फायदा झाल्याचे आढळत नाही. सांगोला तालुक्यात रोहयोची अनेक विकास कामे राबविली आहेत. या तीन गावातील अभ्यासावरून रोहयो कामावर काम करणाऱ्या रोहयो मजूरांना पिण्याचे पाणी याशिवाय कोणत्याही सोई-सुविधांचा लाभ मिळाला नाही. रोहयोच्या कामावर सीमांत शेतकरी व भूमीहीन मजूरांचे प्रमाण अधिक आहे. भूमीहीन मजूरांमध्ये अनुसूचित जातींची संख्या अधिक आहे. दारिद्र्य निर्मुलन हे लक्ष्य अमलेल्या या योजनेचा लाभ गरिबांना अपेक्षेप्रमाणे मिळत नाही. शासकीय कर्मचाऱ्यांची रोहयो मजूरांना मिळणाऱ्या सोई-सुविधा देण्यासंबंधी उदासीनता दिसून येते. रोहयोमध्ये गैरव्यवहाराची अनेक प्रकरणे घडत आहेत. या गावातील गरजू रोहयो मजूरांना गावातच रोजगार मिळतो. रोहयो अभ्यासामुळे शेतमजूर व अमंलबज वणी कर्मचारी यांच्या माहितीमध्ये तफावत दिसून येते. 'रोहयोची कामे सांगोल्या सारख्या दुष्काळी भागात उपयुक्त असल्याचे दिसून येते. रोजगार हमी योजना कायद्यांतील सर्व तरतुदींची अमंलबजावणी होत नसल्याचे दिसून येते. रोहयो कामावरील मजूरांच्या निरक्षरतेचा फायदा घेऊन अमंलबजावणी कर्मचारी गैरव्यवहार करतात.

तीन गावांतील रोहयो अमंलबजावणीमधील साम्य आणि भेद तुलनात्मक अभ्यास

सांगोला तालुक्यातील लोटेवाडी, कटफळ आणि इटकी या तीन गावातील रोहयो अमंलबजावणीमध्ये पुढीलप्रमाणे साम्य आणि भेद आढळून येतो.

रोहयो नियमांप्रमाणे रोहयो मजूरांना कामावर जाताना ओळखपत्र असणे आवश्यक आहे. ओळखपत्र नसल्यास कामावरून परत पाठविले जात नाही. ओळखपत्र नसल्यासही कामावर घेतल्याचे आढळून आले. रोहयोचे काम राहत्या घरापासून पाच कि.मी. परिसरात देणे आवश्यक आहे. या तीन गावात रोहयोचे काम गावातच मिळत असल्याचे सांगितले. रोहयोची कामे गँगद्वारे उक्ती दिली जातात. त्या गँगची संख्या ५ ते १२ ह्यांच्यादरम्यान असावी. ह्या बाबींची अमंलबजावणी होते. रोहयो कामावरील मजूरांना कामावर सूचना फलक लिहून आणि प्रात्यक्षिक दाखवून कामाची सुरुवात करावी लागते. या गावांतील मजूरांना फक्त तोंडी सूचना देऊन कामे सुरू होतात. रोहयो कामावरील मजूरांना कामावर वापरासाठी हत्यारे व अवजारे शासनाकडून मिळतात. ही अवजारे व हत्यारे मजूरांनी आणल्यास त्यांना अवजारे व हत्यारे यांचे भाडे द्यावे लागते. परंतु या

गावातील रोहयो कामावर अशाप्रकारची सुविधा मिळत नसल्याचे मजुरांना सांगितले. रोहयो कामावर मजुरांना पिण्याचे पाणी कामाच्या जागी आणून देण्याची सोय आहे. तीनही गावात मजुरांना पिण्याचे पाणी मिळत असल्याचे सांगण्यात आले. रोहयो कामावर स्त्री आणि पुरुष ह्यांना समान वेतन देण्याची तरतूद असताना प्रत्यक्षात मात्र स्त्रीयांपेक्षा पुरुषांनाच अधिक वेतन मिळत असल्याचे सांगितले. रोहयोच्या कामावर काम करणाऱ्या स्त्रियांना ज्या सोई-सुविधा देण्याची रोहयो कायद्यात तरतूद आहे त्या सोई-सुविधांचा लाभ मिळत नाही. रोहयो कामावरील मजुरांना १५ ते २० दिवसात वेतन वाटप करण्याची तरतूद असताना यासाठी २५ ते ३५ दिवस विलंब केला जातो. रोहयोच्या कामावर मोजमापे घेताना प्रत्यक्ष मजूर हजर असणे आवश्यक आहे. या गावातील मजुरांनी कामाचे मोजमाप मजुरांच्या समोर होत असल्याचे सांगितले. रोहयोच्या कामावर जेसीबी सारख्या मोठ्या यंत्राचा वापर करणे गुन्हा मानला जात असताना २००३-२००४ या दुष्काळ परिस्थितीच्या कामामध्ये शेततळ्यांची अनेक कामे जेसीबी सारख्या यंत्राने केल्याचे दिसून येते. रोहयोचे काम न मिळल्यास रोहयो मजुरांना बेकारभत्ता देण्याची व्यवस्था असताना या तीन गावातील रोहयो मजुरांना बेकारभत्ता मिळाला नसल्याचे आढळले. रोहयोद्वारे केली जाणारी रस्त्यांची कामे अपूर्ण असल्याचे दिसून आले. रोहयोची कामे कमी असल्यास वृद्धांना, स्त्रियांना कामावर घेण्यास अमंलबजावणी कर्मचारी नकार देतात. काही प्रभावी गटानांच ती कामे दिली जातात. टंचाई परिस्थितीमध्ये प्रत्येक मजूराला कमी दरात धान्य देण्याची व्यवस्था केली जाते. या काळात कुप्सनप्रमाणे या गावातील मजुरांना धान्य दिले जाते. परंतु काही वेळा ते निकृष्ट दर्जाचे, नियमानुसार, वेळेवर दिले जात नाही. दुकानदार परस्पर अमंलबजावणी अधिकाऱ्यांच्या संगनमताने बाजारपेठेत विक्री करत असल्याचे सांगितले. प्रत्येक गरजूला प्रत्येकवेळी नियमाप्रमाणे धान्य मिळत नाही. रोहयोची जी उत्पादक कामे गावात होतात. उदा. शेततळ्यासारख्या कामांचा लाभ मोठे शेतकरी यांनाच अधिक झाल्याचे आढळले. रोहयोचे काम रोहयो मजुरांच्या मागणीनुसार वेळेवर मिळणे आवश्यक असताना प्रत्येकवेळी रोहयो कामे वेळेवर मिळत नसल्याचे सांगितले. रोहयोच्या कामावर काम करताना अपघात झाल्यास मिळणारी शासकीय मदतीचा लाभ झाला नसल्याचे सांगितले. रोहयोच्या कामावर किरकोळ दुखापत झाली असता प्रथमोपचारासाठी औषधी साहित्य उपलब्ध केले जाते. अशाप्रकारची सोय कामावर मिळत नसल्याचे रोहयो मजुरांनी सांगितले. या अभ्यासावरून या तीन गावातील रोहयो कायदा व अमंलबजावणीमध्ये भेद जास्त प्रमाणात दिसून येतो.

रोजगार हमी योजना अमंलबजावणीतील त्रुटी

रोजगार हमी योजनेवरील ज्या सोई-सुविधा देण्यात येतात. त्या कागदोपत्रीच राहतात या सर्व सोई-सुविधांची अमंलबजावणी होत नाही. रोजगार हमी योजनेवरील काम करणाऱ्या रोहयो मजूरांचे वेतन किंवा मजूरी वाटपातील दिरंगाईस अवधी केला जातो. रोहयो कामावरील अधिकाऱ्यांची अनुपस्थिती, निधीतील विलंब त्यामुळे रखडलेले वेतन ह्या त्रुटी आहेत. रोहयोची कामे मोठ्या यंत्राद्वारे करून कामे कमी निघाल्याचे सांगणे. रोहयो कामावर स्त्री-पुरुष वेतनात फरक केला जातो. गावात रोहयोची कामे चालू झाली आहेत हे वेळेवर मजूरांना माहिती होत नाही. रोहयो कामावर गरीब मजूर, वृद्धांना, स्त्रियांना घेण्यास टाळाटाळ करणे. रोहयोतील कामे काही प्रभावी गटानांच दिली जातात. रोजगार हमी योजनेची कामे अपूर्ण करून पूर्ण झाल्याचे दाखविणे. गरीब मजूर, स्त्रिया यांना मोजमाप करताना त्यांच्या निरक्षरतेचा फायदा घेऊन फसविले जाते. शेतकऱ्यांना भूसंपादनाचा मोबदला देण्यास विलंब लावणे. अमंलबजावणी अधिकारी आपल्या मर्जीनुसारच मजूरांनी वागले पाहिजे त्यांना वाटते. रोहयोची कामे आवश्यकतेनुसार वेळेवर मजूरांना मिळत नाहीत. रोहयो मजूरांना धान्याची कुपन्स कमी देणे. निकृष्ट प्रकारचे धान्य उपलब्ध करून देणे. गावातील प्रभावी गटानांच धान्य जास्त देणे. रोजगार हमी योजना कामाचे नियोजन करताना राजकीय हस्तक्षेप करून रोहयोची कामे आपल्याकडेच अधिक घेणे. रोजगार हमी योजनेच्या अमंलबजावणीत गावातील पुढारी, सुशिक्षित तरूण, सामाजिक कार्यकर्ते यांचा सहभाग कमी असणे. रोहयोच्या कामातील खंड ही एक त्रुटी आहे.^९ रोहयोच्या कामावर रोहयो मजूरांच्या निरक्षरतेचा फायदा घेऊन खोट्या हजेरी लावणे, मस्टरमधील घोटाळा करणे, राजकीय नेत्याशी संगनमत करून गैरव्यवहार करणे. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या खोट्या सहाय्य करून कामे मंजूर करून भ्रष्टाचार करणे. रोहयोचा दर रोहयो नियमाप्रमाणे दिला जात नाही. वरिष्ठ अधिकारी प्रकल्प स्थळांची काम पूर्ण झाल्यानंतर कामाची पाहणी करत नाहीत. अमंलबजावणे अधिकाऱ्यांकडे तक्रार केल्यास यासंबंधी तक्रारी निवारण करण्याची फक्त आश्वासनेच दिली जातात. रोहयो कामाचा दर्जा सर्वत्र चांगला दिसून येत नाही. अमंलबजावणी कर्मचारी कायद्याची भाषा सांगून वास्तविक स्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत.^{१०}

रोजगार हमी योजनेत करावयाच्या सुधारणा

सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजना यशस्वी करण्यासाठी रोहयोची सविस्तर माहिती सर्व रोहयो मजूरांपर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे. रोहयोमधील हक्कांची जाणीव रोहयो मजूरांना करून देणे

आवश्यक आहे. रोहयोचा लाभ समाजातील सर्व गरजू व्यक्तींना मिळण्यासाठी गावातील सुशिक्षित तरूण, सामाजिक कार्यकर्ते, स्वयंसेवी संघटना यांनी रोहयो मजूरांच्या समस्या लक्षात घेऊन मदत करणे आवश्यक आहे. रोहयो अमंलबजावणीमध्ये पारदर्शकता आणणे आवश्यक आहे. अमंलबजावणी कर्मचाऱ्यांनी मजूरांना मजूरीचे दरपत्रक, नवेदर मोजमापाचे तंत्र समजावून सांगून कामाच्या ठिकाणी बोर्डावर दरफलक लावून, नमुना खड्डा तयार करावा. रोहयो मजूरांना कामाच्या मागणीची प्रोसीजर समजावून सांगणे गरजेचे आहे. रोहयो मजूरांना कामावर मिळणाऱ्या सोई-सुविधाविषयी माहिती देणे सक्तीचे करावे. रोहयोचे विविध अधिकारी, रोहयो समितीचे सदस्य याची माहिती करून देणे. रोहयो कामावर अमंलबजावणी कर्मचारी मुद्दाम त्रास देत असल्यास मजूरांनी संघटित होऊन वरिष्ठांकडे त्यासंबंधी तक्रार करावी. रोहयो कामावर योग्य मजूरी न मिळाल्यास, रोहयो कामावर गैरवाजवी / अनावश्यक यंत्रे, ठेकेदार यांना विरोध करून कामे बंद करावीत व संबंधित अधिकाऱ्यांविरुद्ध तक्रार करावी. रोहयो कामाचा फायदा समाजातील सर्व गरजू व्यक्तींना होण्यासाठी जनजागृती करणे गरजेचे आहे. रोहयोच्या उत्पादक कामातून उदा. शेततळ्यासारखे काम शेतात राबवून त्यांचा फायदा छोटे शेतकरी यांना मिळण्यासाठी त्यांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे. रोहयोतून निर्माण झालेली उत्पादक कामे सर्वांची, गावाची आहेत त्यांची काळजी घेणे हे सर्वांचे कर्तव्य आहे. रोहयोतील नादुरस्त कामांची डागडुजी करून ते दीर्घकाळ वापर होण्यासाठी प्रयत्न करावेत. ग्रामसभेमध्ये रोहयो मजूरांचा सहभाग वाढवून त्यांनी रोहयो कायदा, रोहयोची उद्दीष्टे समजावून सांगून रोहयो मजूरांच्या समस्या संबंधित अधिकाऱ्यांकडे पाठवून रोहयो मजूरांना न्याय देणे आवश्यक आहे. ग्रामसभेत रोहयो मजूर, शेतकऱ्यांच्या फायद्याचे निर्णय घ्यावेत. गावाच्या विकासासाठी रोहयोची कोणती कामे आवश्यक आहेत यांचा निर्णय घेऊन संबंधितांकडे मागणी करणे आवश्यक आहे.

प्रशासन अमंलबजावणी अधिकाऱ्यांनी मजूरांच्या समस्या व्यवस्थितपणे समजावून घेतल्या पाहिजेत. प्रसंगी वरिष्ठांना त्यासंबंधी माहिती देणे आवश्यक आहे. रोहयो कामावरील मजूरांनी अन्यायाविरुद्ध संघटित होऊन संघर्ष करणे गरजेचे आहे. रोजगार हमी योजना अधिक प्रभावी होण्याच्या दृष्टीकोनातून त्यात सर्वंकष सुधारणा करणे आवश्यक असून रोहयोच्या स्वरूपात आवश्यकतेनुसार बदल करावेत. गैरव्यवहार, भ्रष्टाचार यासंबंधी संघटन करून विरोध केला पाहिजे. भ्रष्टाचार करणाऱ्या अधिकाऱ्यांची चौकशी करून कडक कारवाई करावी. “मागेल त्याला काम” हा उद्देश सफल करण्यासाठी रोहयो अमंलबजावणी यंत्रणेत पारदर्शकता निर्माण करणे गरजेचे आहे. माहितीच्या अधिकाराखाली शेतकरी, शेतमजूर, सरपंच यांनी माहिती घेऊन

शंकाचे निरसन करावे. चांगले काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना बढती आणि प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. अमंलबजावणी अधिकाऱ्यांनी विश्वासाहतेनुसार मजूरांच्या तक्रारीचे निवारण करावे. तलाठी, ग्रामसेवक, कृषी अधिकाऱ्यांनी शेतकऱ्यांपर्यंत रोहयोमधील राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांची माहिती पोहचविणे आवश्यक आहे. रोहयोच्या कामाची मागणी गावातील विकास कामानुसार करावी. रोहयोच्या कामाचे मूल्यमापन करून रोहयो कामात परिस्थितीनुसार बदल करावेत. रोहयोचा लाभ गरजू व्यक्तींना होण्यासाठी जनजागृती, करून रोहयोविषयीचे महत्व समजावून सांगितले पाहिजे.^{११}

समारोप :-

सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजनेच्या टीकात्मक अभ्यास करण्यासाठी लोटेवाडी, कटफळ आणि इटकी या तीन गावातील रोहयोच्या कामाचा अभ्यास करण्यासाठी शंभर रोहयो मजूरांचा प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी जाऊन प्रश्नावलीच्या आधारे मुलाखती घेऊन रोहयो मजूरांच्या समस्या, रोहयो कामावर मिळणाऱ्या सोई-सुविधा, रोहयोविषयी मते यांचा अभ्यास केला. या गावातील शेतकरी, सरपंच यांची रोहयोविषयी मते जाणून घेतली. सांगोला तालुक्यातील रोहयो कामाची अमंलबजावणी करणाऱ्या कृषी व जलसंधारण विभाग वर्ग - १ व वर्ग - २ अधिकाऱ्याशी चर्चा करून रोहयोविषयी माहिती जाणून घेतली. त्यामध्ये रोहयो कामाच्या अमंलबजावणी मधील साम्य आणि भेद यांचा अभ्यास केला.

रोजगार हमी योजना सिध्दांत आणि व्यवहार याचा अभ्यास केला. सांगोला तालुक्यातील सामाजिक, राजकीय चळवळीचा अभ्यास करण्यात आला. सांगोला तालुक्याचे आमदार मा. गणपतराव देशमुख यांचे रोहयो कार्यातील योगदान अभ्यासले. रोजगार हमी योजनेच्या अमंलबजावणीतील त्रुटी, दोष यांचा अभ्यास केला. रोजगार हमी योजनेतील त्रुटी दूर करून रोहयोची मूळ उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी, रोहयोची अमंलबजावणी यशस्वी करण्यासाठी जनतेला त्याच्या हक्काची जाणीव करून देण्यासाठी, सांगोला तालुक्यात रोहयो यशस्वी करण्यासाठी उपाययोजना सांगितल्या आहेत. रोहयोचा अभ्यास करण्यासाठी मुलाखत निरीक्षण, सहभाग सर्वेक्षण या संशोधन पध्दतीचा उपयोग केला.

संदर्भग्रंथ

१. डॉ. इंगोले कृष्णा, सांगोला बागातील बहुजन समजाची चळवळ (लेख) सर्वोदय साधना वर्षे - २१, २६ जानेवारी १९८२, पृ. ९-१०.
२. दै. माणदूत एक्सप्रेस, १९९५-२००१.
३. सांगोला टाईम्स (साप्ताहिक) १९९९.
४. सावळे संजय, "मागेल त्याला काम रोजगार हमी योजना", ग्रामीण गरिबांची अमृत योजना, वचनसंस्था नाशिक, पृ. १३-१५.
५. उपरोक्त, पृ. २३-२६
६. सावळे संजय, "नाशिक जिल्ह्यातील रोहयो व संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनेची तुलना", "समाजप्रबोधन पत्रिका", जुलै-सप्टेंबर २००६, पृ. २८७-२९५.
७. 'ग्रामायान', रोजगार हमी मार्गदर्शिका, पृ. २६-२८.
८. काँ. चौधरी चंद्रगुप्त, 'ग्रामीण श्रमिकांचे प्रश्न आणि रोजगार हमी योजना', महाराष्ट्र राज्य ट्रेड युनियन काँग्रेस प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. २०-२३.
९. आमदार देशमुख गणपतराव, "रोजगार हमी योजना महाराष्ट्राची आणि केंद्र सरकारची", प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, नोव्हेंबर २००५, पृ. १९.
१०. रोजगार हमी योजना समिती (२००५-२००६) विधानसभा पाचवा अहवाल, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय विधानभवन, मुंबई १८ जुलै २००६, पृ. ४-५.
११. सावळे संजय, "मागेल त्याला काम रोजगार हमी योजना, ग्रामीण गरिबांची अमृत योजना" वचनसंस्था नाशिक, पृ. २९-३१.

